

JĘZYK A SŁOWACKA TOŻSAMOŚĆ NARODOWA

Przekształcanie się poczucia wspólnoty plemiennej i regionalnego patriotyzmu w nowoczesną świadomość narodową to wszędzie proces długotrwały. Słowacy, jak wiadomo, nie stworzyli w przeszłości własnej, odrębnej etnicznie homogenicznej państwowości. Po upadku Wielkich Moraw (907) ziemie słowackie znalazły się w granicach wieloplemiennego państwa węgierskiego, w którym idea uniwersalizmu chrześcijańskiego państwa dominowała nad ideą narodową, wtedy jeszcze niewykryształowaną¹.

Na odrębność narodową składa się wiele czynników, więź rodowa, więź plemienna, więź dynastyczna, więź sąsiedzka, odrębność prawna oraz własny język. Wśród nich jednym z najważniejszych wydaje się język. Słowacy, włączeni w obręb państwa węgierskiego, posługiwali się, między innymi, podobnie jak wszystkie plemiona tego państwa, ponadnarodową, sprzyjającą uniwersalizmowi łaciną, która była tam do końca XVIII wieku, obok języka czeskiego, nie tylko językiem liturgii, teologii, nauki, ale także administracji, językiem, który nie tylko się znało, ale którym się mówiło i pisało.

B. Suchoń² pisze o monopolu łaciny w kulturze słowackiej, który miał jednocześnie konsekwencje ograniczające, bo chociaż dawał Słowacji szansę łatwiejszego współuczestniczenia w kulturalnym życiu Europy strefy zachodniej, to równocześnie opóźniał proces doskonalenia się i normalizacji języka rodzimego, a co za tym idzie, także dojrzewania świadomości Słowaków jako odrębnego narodu o własnej kulturze. Pomiędzy natomiast znaczący udział języka czeskiego w kontaktach zarówno urzędowych, jak i prywatnych, także w sferze religijnej. Język czeski już choćby z racji swej bliskości z językiem słowackim doskonale nadawał się do funkcji czynnika integrującego naród słowacki.

Można też, jak czyni to Dušan Kováč, problem słowackiej tożsamości postrzegać jako proces określania własnej tożsamości (wielokrotnie w przeszłości, ale i współcześnie) wobec innych grup etnicznych:

Stosunkowo łatwo było określić się wobec najeźdźców dawnych (Tatarów, Turków) czy współczesnych (Niemców, wojsk Układu Warszawskiego), ale też wobec współobywateli historycznego Królestwa Węgier – Węgrów i Niemców – z którymi żyli na jednym obszarze, mieli wspólnego króla (nie zawsze), ale wyraźnie różnili się językiem i tradycją. W tych przypadkach

¹ B. Suchoń, *Kształtowanie się słowackiej tożsamości narodowej* [w:] *Związki kulturalne polsko-słowackie w dziejach*, red. J. Wyrozumski, Kraków 1995, s. 9–15.

² Ibidem.

tożsamość etniczna Słowaków kształtowała się w sposób naturalny – jako określanie się wobec „innych” w jednym państwie³.

W sposób bardziej skomplikowany odbywało się to wobec etnicznie bliższych Słowian, Polaków i Czechów. Tu we wczesnym średniowieczu – jak pisze dalej Kováč – w dyferencjację etniczną jednoznacznie i energicznie wkroczyło państwo. Wskutek utworzenia Królestwa Węgier oraz państw czeskiego i polskiego, część Słowian zachodnich znalazła się w Królestwie Węgier, oddzielona granicami od bliskich etnicznie Czechów i Polaków. Państwo węgierskie stworzyło w ten sposób ramy polityczne dla kształtowania się Słowaków jako samodzielnej grupy etnicznej. Różnice między mieszkańcami Królestwa Węgier, zawsze postrzegane jako różnice językowe, w średniowieczu i wczesnej epoce nowożytnej bynajmniej nie były dramatyczne, choć oczywiście nie można ich całkowicie bagatelizować. W owym czasie dominowały inne różnice, inny sposób samookreślenia, i to w ramach tego samego *eticum*. Ludność różnicowała się przede wszystkim wertykalnie. Była szlachta i był lud. Szlachta w Królestwie Węgier stanowiła *natio hungarica*, „średniowieczny naród polityczny”.

Zdaniem Gizeli Gáfríkovej:

(...) w rozważaniach nt. historii kultury i historii literatury naszych bliższych i dalszych sąsiadów pojawia się stwierdzenie, że świadomość narodowa Słowaków i jej językowe, literackie i kulturowe przejawy to sprawa wieku XIX, w najlepszym przypadku XVIII⁴.

Wydaje się, że początki słowackiej tożsamości narodowej sięgają wieku XVII, epoki baroku, chociaż za przełom można chyba uznać już wiek XVI, gdyż w związku z zajęciem znacznych obszarów ziem węgierskich przez Turków rzeczywiste centrum administracyjne królestwa węgierskiego (od 1526 roku w monarchii habsburskiej) przeniosło się na obszar dzisiejszej Słowacji. Fakt ten zapewne bardziej uaktywnił małą, stosunkowo słabą i peryferyjną społeczność Słowaków, nie tylko w życiu kulturalnym, ale i politycznym. W powszechnej świadomości obszar dzisiejszej Słowacji zaistniał jako wydzielona geograficznie i etnicznie całość. Dokumentują to różnego rodzaju teksty, w których określa się ją jako: Sławonia, Słowakei, Slovenską zem, Słowiaky, Tórtország, Tót világe.

Coraz większe zainteresowanie rodzimą kulturą, historią i językiem w XVII wieku spowodowało, że coraz częściej zaczęto sięgać do własnej, lokalnej przeszłości historycznej, wydzielonej ze wspólnoty dziejów królestwa węgierskiego. Benedikt Szöllösi w państwie wielkomorawskim dostrzegał korzenie języka i narodu słowiańskiego utożsamianego z narodem słowackim. Termin *Slavus*, *slavicus* był tam używany zarówno na określenie Słowian, jak i w węższym zakresie Słowaków⁵.

O XVIII-wiecznych pracach, które prezentują stan świadomości narodowej Słowaków, pisała B. Suchoń⁶; chodzi o takie nazwiska, jak Magin Sklenár, Kollár, ale dopiero od początku XIX wieku można mówić o wyraźnym krystalizowaniu się słowackiej tożsamości narodowej jako autonomicznego fenomenu, rywalizującego z poczuciem państwowej wspólnoty.

³ D. Kováč, *Słowacka tożsamość w procesie historycznym* [w:] *Kim są Słowacy? Historia, kultura, tożsamość*, red. J. Purchla, M. Vášáryová, tłum. J. Bakalarz, Kraków 2005, s. 57.

⁴ G. Gáfríkovej, *K humanistickým a barokovým prejavom amor patriae a slovenského (slovanského) ve-domia* [w:] *Symbioza kultur słowiańskich i niesłowiańskich w Europie Środkowej*, red. M. Bobrownicka, Kraków 1996, s. ??.

⁵ B. Suchoń, op. cit.

⁶ Ibidem.

Wspomniałam na początku, że sprawą ważną i głównie nas tu interesującą w kształtowaniu się słowackiej tożsamości narodowej jest język. W Słowacji problem ten jest bardziej skomplikowany. Do czasu reformy Štúra poczucie narodowe Słowaków nie zawsze idzie w parze z używaniem własnego języka narodowego. O użyciu tego czy innego języka decydują różne względy, np. przynależność konfesyjna autora. We wczesnym okresie reformacji protestanci słowaccy posługują się także językiem niemieckim, potem głównie czeskim, *bibličtiną*, czyli językiem *Biblii Kráľickej*, i łaciną. W tekstach urzędowych (np. księgach miejskich), pisanych po czesku, już od XVI wieku pojawia się coraz więcej słowackich elementów językowych, bądź to gramatycznych, bądź leksykalnych. Stopień nasycenia tych tekstów elementami słowackimi pozwala mówić od XVII wieku o tzw. zesłowacyzowanej czeszczyźnie (*slovakizovaná čeština*), choć trudno stwierdzić, na ile był to proces świadomy, a na ile nienajlepsza znajomość języka czeskiego u autorów tych tekstów.

Katolicy również od XVII wieku używają obok łaciny języka czeskiego, choć szybciej i w większym stopniu go słowacyzują, by ostatecznie przyjąć *berňolakovčinę* – język skodyfikowany przez Antona Bernoláka (1762–1813) na bazie dialektu zachodniosłowackiego – która aż do reformy szturowskiej będzie ich odróżniać od protestantów, wiernych *bibličtinie*. Sami protestanci nie odrzucili jej, choć posługiwali się językiem czeskim i czuli się częścią, przynajmniej w sensie językowym i literackim, jednej kultury (czeskiej czy czechosłowackiej). Chociaż w tym okresie czeska elita kulturalna od biblijnej czeszczyzny odstępowała, dając pierwszeństwo żywemu językowi mówionemu.

Ludovít Štúr (1815–1856) podjął decyzję o kodyfikacji literackiego języka słowackiego w 1843 roku, gdy zaczął formułować słowacki program polityczny i gdy jego „drużyna” rozpoczęła świadomą i energiczną agitację narodową wśród Słowaków. Za podstawę Štúr obrał dialekt środkowosłowacki, w odróżnieniu od Bernoláka, który – jak już wspomniałam – oparł kodyfikację na dialekcie zachodniosłowackim. Przede wszystkim był to jednak, jak twierdzi Kováč, akt polityczny:

Program polityczny Štúra zorientowany był na Królestwo Węgier, dlatego konieczne było określenie Słowaków jako samodzielnego narodu, ponieważ tylko wtedy można było żądać praw narodowych. A główna cecha samodzielnego narodu to własny język literacki. Barnolák kodyfikował język słowacki jako narzędzie rozpowszechniania oświaty, edukacji oraz agitacji religijnej, dla pokolenia Štúra kodyfikacja była także instrumentem agitacji politycznej⁷.

Wybór tego konkretnego dialektu (środkowosłowackiego) wynikał jednak z przesłanek czysto językowych, czy językoznawczych – dialekt środkowosłowacki miał najszerszy zasięg, był najmniej zbliżony do innych języków słowiańskich, jego elementy przenikały do sąsiednich dialektów słowackich, dlatego bardziej niż język skodyfikowany przez Bernoláka czy język czeski był predestynowany do pełnienia funkcji języka literackiego Słowaków. Štúr pojmował język jako system, dlatego odrzucał koncepcję języka literackiego jako mieszaniny elementów z różnych dialektów słowackich.

Kiedy później reformowano pisownię systemu stworzonego przez Štúra w oparciu o zasadę etymologiczną, w odróżnieniu od preferowanej przez niego pierwotnie zasady fonetycznej, język słowacki zbliżył się do języka Bernoláka i został zaakceptowany przez oba obozy wyznaniowe. Język jako symbol mógł więc pojawić się w dziejach i historii narodu słowackiego.

⁷ D. Kováč, op. cit., s. 61.

Do innych jego ważnych symboli Kováč zalicza krainę (niezbyt ściśle zdefiniowany obszar między Tatrami a Dunajem), lud (wiejski, rolniczy) i „środek”. Przytoczmy kilka zdań charakteryzujących ten symbol:

(...) motyw środka to znaczący element słowackiej tożsamości. Jest w tym głęboko zakorzeniony strach przed izolacją. Paradoksalnie, Słowacja zawsze stanowiła raczej peryferie niż centrum. Jej stolica leży na peryferiach kraju, a mimo to, według Słowaków, Słowacja stanowi środek, a przynajmniej środek Europy⁸.

Inne symbole (barwy narodowe, godło, hymn) nie odgrywały już tak znaczącej roli w kształtowaniu się tożsamości narodowej.

Uważa się, że kodyfikacja słowackiego języka literackiego przeprowadzona przez Ľudovíta Štúra w 1843 roku zakończyła proces kształtowania się słowackiej świadomości narodowej. Rzeczywiście dała ona Słowakom ważny atrybut czy symbol narodowy, ale tak naprawdę proces kształtowania się nowoczesnego narodu słowackiego, a więc i słowackiej tożsamości narodowej, zakończył się po roku 1918, w czasach pierwszej Republiki Czechosłowackiej. W obszarze politycznym była to zmiana programu podczas I wojny światowej – zamiast postulatu autonomii w Królestwie Węgier przedstawiciele Słowaków domagali się własnego państwa dzielonego z Cechami. W obszarze kultury i języka Słowacy kształtowali się jako samodzielny naród, a rozwój szkolnictwa i kultury, umożliwiony przez pierwszą Republikę Czechosłowacką, proces ten przyspieszył.

Mówiąc o języku jako jednym z najważniejszych elementów autoidentyfikacji, należy poświęcić nieco uwagi relacjom słowacko-czeskim na tej płaszczyźnie, tj. problemowi język słowacki wobec języka czeskiego.

Historia języka słowackiego, a w mniejszym stopniu także jego teraźniejszość była zawsze związana z językiem czeskim. W każdym niemal momencie swojego rozwoju język słowacki „musiał” się w jakiś sposób określić w stosunku do języka czeskiego. Stosunek do języka czeskiego stanowił bowiem wypadkową stosunków słowacko-czeskich w sferze politycznej, społecznej i kulturalnej. W okresie kształtowania się języka słowackiego jako literackiego był to szczególnie model kształtowania się języka literackiego, polegający na tym, że najpierw został przyjęty jako język literacki Słowaków język genetycznie pokrewny i typologicznie bardzo zbliżony, którym zastąpiono brak języka w takim kształcie, który zdolny byłby do pełnienia funkcji języka literackiego. Akceptowany język ma wpływ dwukierunkowy: z jednej strony jest to wpływ o charakterze integracyjnym, przejawiającym się jako tendencja do językowego i narodowego zjednoczenia pokrewnych grup etnicznych, z drugiej strony – wpływ różnicujący, który przejawia się jako tendencja do autoidentyfikacji w stosunku do pokrewnej grupy językowej⁹. W konkurencji tych kierunków zwyciężyła tendencja druga. Zastępowanie języka obcego własnymi formami językowymi cechują dwie przeciwstawne właściwości: (1) dążenie do ostrego odróżnienia własnego języka od bliskiego mu języka obcego, (2) traktowanie tego języka jako naturalnego oparcia w rozwoju własnego języka. Innymi słowy język czeski z jednej strony zajmował pozycję prestiżową, był „lepszy”, ważniejszy od języka słowackiego i stanowił dla niego wzorzec, z drugiej – był nega-

⁸ Ibidem, s. 62.

⁹ J. Dolník, *Spisovná slovenčina a čeština*, Studia Academica Slovaca 28, red. J. Mlacek, Bratislava 1999, s. 39–52.

tywnym punktem odniesienia, jako struktura, wobec której język słowacki powinien się różnić pod każdym względem.

Historia języka słowackiego¹⁰ dowodzi, że język czeski pełnił początkowo (od XV do XVIII w.) funkcję języka literackiego, zaś kolejne próby skodyfikowania języka słowackiego (A. Bernolák, Ľ. Štúr, M. Hodža, M. Hattala, S. Czambel) polegały na przeciwstawieniu języka słowackiego czeskiemu, ale z ewentualnym wykorzystaniem elementów czeskich, głównie leksykalnych. Nie bez znaczenia były też silne tendencje madziaryzacyjne (zwłaszcza od połowy lat siedemdziesiątych XIX w.), przed którymi język słowacki zdołał się obronić. Kształtowanie się słowackiego języka literackiego w drugiej połowie XIX w. jest więc specyficznym przypadkiem rozwiązania kwestii języka literackiego w sytuacji współwystępowania dwu blisko spokrewnionych języków. Jak stwierdza J. Dolník¹¹, rozwiązanie tej kwestii mogło polegać na przyjęciu modelu „wariantowego” (dwie społeczności językowe traktują swój język literacki jako dwa warianty jednego języka) lub modelu „koegzystencyjnego” (przyjmuje się popartą argumentami ideę o koegzystencji dwóch samodzielnych języków literackich). Choć w historii Czechów i Słowaków możliwe były obie opcje, rozwiązanie nastąpiło w duchu modelu „koegzystencyjnego”, o który upominali się zwłaszcza Słowacy, potwierdzając tym samym własną tożsamość narodową w warunkach skrajnie niesprzyjających.

Te niesprzyjające warunki to pozostawanie pod rządami Węgrów przez prawie tysiąc lat, kształtowanie tożsamości narodowej dopiero od XVIII wieku, a od przełomu XVIII i XIX identyfikowanie się jako naród kulturalny, a nie polityczny, poprzez język, który był przez długi czas jedynym (obok tradycji) ich atrybutem narodowym. W przeciwieństwie do Węgrów a potem Czechów, którzy określali się przede wszystkim terytorialnie, Słowacy w pierwszym rzędzie określali się pod względem językowym.

Wzajemne relacje czesko-słowackie uległy zmianie w powstałej w 1918 roku Republice Czechosłowackiej, gdzie język słowacki uzyskał obok czeskiego status języka państwowego, choć sformułowania w konstytucji z 1920 roku tworzyły fikcyjny „język czechosłowacki”, używany w tzw. odmianie czeskiej przeważnie w Czechach, w odmianie słowackiej – przeważnie na Słowacji, czyli według konstytucji w Czechach urzędowało się „spravidla po česky” (z reguły po czesku), na Słowacji – „spravidla po slovensky” (z reguły po słowacku). W rzeczywistości konstytucji nie przestrzegano, bo język słowacki dominował wprawdzie na Słowacji

(...) w szkołach, w życiu publicznym, w kulturze, po słowacku nadawało swój program radio. Język czeski dominował także na Słowacji w centralnych organach państwowych: w armii, policji, po czesku odbywała się większość wykładów w szkołach wyższych¹².

Czesi zasilali nieliczną na Słowacji kadrę nauczycieli, urzędników. Centrum praskie propagowało ideę tzw. czechosłowakizmu, tj. wspomniany wcześniej model „wariantowy” języka literackiego. Ale w odmiennej sytuacji politycznej i społecznej język słowacki potrafił się już obronić, choć za cenę ograniczenia wpływów innych języków i swobodnego rozwoju (co przejawiało się jako puryzm językowy, zwłaszcza po ukazaniu się w 1932 r. pierwszego numeru czasopisma „Slovenská reč”, czy folkloryzacja języka).

¹⁰ E. Pauliny, *Dejiny spisovnej slovenčiny od najstarších čias po súčasnosť*, Bratislava 1983.

¹¹ J. Dolník, op. cit.

¹² *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Slovenský jazyk*, red. J. Bosák, Opole 1998, s. 17.

Na kolejnym etapie rozwoju języka słowackiego, tj. w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, mimo oficjalnie potępianej doktryny czechosłowakizmu, częste były odgórne działania władz komunistycznych przejawiające się w sztucznym zbliżaniu języka słowackiego do czeskiego.

Istotną – także dla języka – cezurę w rozwoju stosunków słowacko-czeskich stanowiło wprowadzenie w CSRS ustroju federacyjnego (1968). Miało to konsekwencje w postaci oficjalnego równouprawnienia obu języków w państwie (w praktyce przejawiało się to np. wydawaniem ważnych dokumentów państwowych w obu językach czy wprowadzeniem w radiu i telewizji programów nadawanych w językach czeskim i słowackim w ustalonych proporcjach 60:40), ale też powstała w ten sposób sytuacja specyficznej „czesko-słowackiej dwujęzyczności” (termin J. Horeckiego) ich użytkowników, która tym się różniła od typowej dwujęzyczności, bilingwizmu, że użytkownik jednego języka znał (co najmniej biernie) język drugi i w warunkach komunikacji językowej każdy jej uczestnik posługiwał się swoim językiem, będąc przez partnera tej komunikacji rozumianym¹³. Powodowało to jednak – mniej lub bardziej uświadomione przez użytkowników – wpływanie na siebie obu języków, choć realnie słabsza pozycja języka słowackiego (stosunek obywateli czeskich i słowackich wynosił 2:1) oznaczała w praktyce silniejsze przenikanie elementów czeskich do języka słowackiego niż na odwrót. Próby opisu tej sytuacji językowej i ochrony języka słowackiego przed wpływami czeskimi w warunkach „konsolidacji i normalizacji” były torpedowane przez czynniki oficjalne:

Anomalią i hipokryzją okresu tzw. normalizacji było fakt, że politycy nie zabraniali słowackim językoznawcom badać relację języków słowackiego i czeskiego, ale wyniki tych badań mogły być publikowane tylko w czasopismach naukowych, ich popularyzacja była utrudniona. W działalności praktycznej związanej z kulturą języka przez lata nie wolno było wspomnieć, że jakieś wyrażenie jest nie słowackie ale czeskie¹⁴.

Powstanie w 1993 roku suwerennej Republiki Słowackiej w istotny sposób zmieniło sytuację języka słowackiego, choć Słowacy nadal oglądają czeską telewizję, czytają czeską prasę, literaturę fachową i beletrystykę, ale wpływ języka czeskiego na język słowacki zdecydowanie słabnie.

Problem wpływu języka czeskiego na słowacki był zawsze w myśleniu o tym ostatnim kwestią „delikatną”, ze zmienną intensywnością broniono się przed wpływami czeskim w języku lub wskazywano na pozytywny aspekt tych wpływów. Trudno zatem jednoznacznie opowiedzieć się za lub przeciw nim. Zamiast wniosków zacytuje przytaczane często słowa wybitnego językoznawcy słowackiego E. Pauliniego: „Język słowacki pozostanie językiem słowackim, nawet gdy wchłonie pewną ilość bohemizmów leksykalnych i frazeologicznych”¹⁵.

Na zakończenie chciałabym jeszcze poświęcić parę słów mitom językowym na marginesie wydanej niedawno w Słowacji książki pt. *Mity naše slovenské*, gdzie omówiono różne mity narodowe, jak mit ofiary, mit tysiącletniego ucisku czy mit narodu plebejskiego i wiele innych¹⁶. Jest to lektura pasjonująca, bowiem na nowo stawia szereg

¹³ Ibidem, s. 19.

¹⁴ K. Buzássyová, *Vzťah slovenčiny a češtiny a jazyková kultúra*. [w:] *Spisovná slovenčina a jazyková kultúra*, red. J. Doruľa, Bratislava 1995, s. 88.

¹⁵ E. Pauliny, *Niekoľko poznámok o spisovnom jazyku v súčasnosti* [w:] *Z teórie spisovného jazyka*, red. J. Ružička, Bratislava 1979, s. 49.

¹⁶ *Mýty naše slovenské*, red. E. Krekovič, E. Mannová, E. Krekovičová, Bratislava 2005.

istotnych w historiografii kwestii, ważnych dla słowackiej tożsamości narodowej. Wiele z tych mitów ma korzenie w XIX wieku, bo wiąże się z działalnością tzw. budzicieli narodowych, i odegrały one istotną rolę w autoidentyfikacyjnym procesie Słowaków. Do nich należą też mity językowe¹⁷. Bardzo patriotyczne czy wręcz szowinistyczne publikacje do dziś usiłują nas przekonać, że język słowacki jest najstarszym spośród języków słowiańskich, że jest najdoskonalszy, najbardziej wyjątkowy i melodyjny, że stanowi rzeczywisty środek (przypominam – symbol środka, o którym pisze D. Kováč¹⁸) w obrębie języków słowiańskich. Są to oczywiste herezje, ale nie miejsce tu na ich prostowanie. Wciąż jednak pojawiają się na ten temat artykuły i książki, i tylko cierpliwe ich krytykowanie może je wreszcie wykorzenić. Ich żywotność świadczy natomiast o silnej potrzebie dowartościowania własnej historii i teraźniejszości.

¹⁷ V. Krupa, S. Ondrejovič, *Jazykové mýty* [w:] ibidem.

¹⁸ D. Kováč, op. cit.